

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

ТРАНСІЛЬВАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО У 1656 РОЦІ: ВИБІР ПОЛІТИКИ МІЖ УКРАЇНОЮ, ШВЕДЦІЮ ТА РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

Однією з головних країн, яка істотно впливала на історію Центрально-Східної Європи в епоху Хмельниччини, було Трансільванське князівство. Постійне балансування цієї країни між політикою України, Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства та інших держав у цей час мало на меті головне завдання, як і в двох придунайських господарствах, не допустити розорення своїх земель. Загроза ця постійно існувала через війни й повстання у сусідніх землях, що намагалися залучити мілітарну силу трансільванських князів на свій бік. У мережі тогочасних військових коаліцій і союзів, що формувалися довкола українсько-польської війни періоду 1648–1656 рр., Трансільванія вела обережну й виважену політику, підтримуючи якись сторони цього конфлікту лише у крайніх і вимушених ситуаціях.

Починаючи з елекційної боротьби у Речі Посполитій у 1648 р., коли Юрій I Ракоцій був залучений до неї на користь одного зі своїх синів, тема корони Польсько-Литовського королівства не зникала з політичних обріїв трансільванських князів. Питанням часу було лише те, щоб Юрій II Ракоцій поставив цю справу на чільне місце у розрахунках.

Зміна геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі, що настала після залучення Олексія Михайловича до війни з Річчю Посполитою і приєднання України до Московського царства у 1654 р., змушувала трансільванського князя утриматися від активного військового втручання у ці війни й більше уваги приділити дипломатії. У 1654–1655 рр. головною характеристикою політики Юрія Ракоція було зволікання з часом, маневрування у взаєминах з козаками, поляками, шведами, Московською державою, Портою, Кримським ханством та очікування наслідків політичної боротьби між ними. У практичній площині така політика Трансільванії знайшла вираження, з одного боку, у формуванні нових відносин з Богданом Хмельницьким, з яким у 1654–1655 рр. було встановлено часті дипломатичні зв'язки, з іншого, – у спробах прозондувати ґрунт у північноєвропейських протестантських країнах. Восени 1654 р. Юрій II Ракоцій відправив посольство до Швеції, Об'єднаних Провінцій та Англії на чолі зі своїм секретарем Костянтином Шаумом.

У наукових дослідженнях ще від початку ХХ ст. викликала особливе зацікавлення тема про те, з якого саме часу трансільванський князь став на стежку, що через два роки привела його до вторгнення до Польщі й боротьби за польську корону. У цьому сенсі період трансільванської політики від кінця 1654 р. прийнято вважати приблизно тим відліком, від якого зовнішня

політика князівства поступово набирала нової якості¹. Така позиція Юрія II Ракоція у цей час пов'язується з початком мілітарного приготування Швеції для вторгнення до Речі Посполитої й визначенням місця України у політичних розрахунках шведського короля Карла X Густава.

Костянтин Шаум був відправлений з Трансільванського князівства до Лондона у листопаді 1654 р., а ціла його дипломатична місія, що була розроблена під впливом Яна Амоса Коменського, мала більше формальне або розвідницьке значення. Тогочасні політики не мали сумніву, що головним завданням Шаума було прозондувати можливість укладення антигабсбурзького союзу, куди, крім Англії і Трансільванії, мали б увійти також Швеція, Об'єднані Провінції і Данія². Завдяки своїм численним зв'язкам у протестантських країнах сам Коменський пильно стежив за тим, як відбувалося це посольство³.

Наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр. приготування шведів до війни змушували Ракоція проводити таку політику, в якій дедалі виразніше вимальовувалися антипольські елементи. Головні акценти тут поступово зміщувалися у бік реалізації давньої ідеї здобуття польської корони.

Напад шведського короля на Річ Посполиту у липні 1655 р. і його неімовірні успіхи у Короні Польській і Великому князівстві Литовському додавали рішучості трансільванському князеві у його переконаннях розпочати війну з Яном Казимиром. Натхненний близькими, як тоді здавалося, перспективами війни Швеції з Австрією Коменський, як доносили з Гданська у грудні, щомісяця відправляв своїх гінців до Юрія II Ракоція, переконуючи його приєднатися до шведів і почати вторгнення до Польщі або Австрії⁴. Наскільки Коменський був переконаний у тому, що Ракоцій підтримає Карла X своїм виступом, свідчать його донесення від жовтня 1655 р. про те, що незабаром трансільванський князь нібито має вирушити до Польщі зі своїм військом⁵. Не останню роль у таких чутках, що були поширеними серед протестантів Європи, відігравали шведсько-трансільванські відносини, оскільки саме наприкінці серпня 1655 р. до Трансільванії прибуло посольство від Карла X Густава на чолі з Готгардом Веллінгом⁶.

¹ Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reichs. – Gotha, 1911. – Bd. IV. – S. 82; Заборовский Л. В. Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 256; його ж. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – С. 76; його ж. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа: (1655–1656): Документы, исследование. – М., 1994. – С. 165.

² Аудієнцію у Кромвеля посол отримав 4 (14) травня 1655 р. і наступного місяця був відправлений назад: Abbott Wilbur Cortez. The Writings and Speeches of Oliver Cromwell with an Introduction, Notes and an Account of His Life. – Cambridge, 1945. – Vol. 3: 1653–1655. – P. 709, 710; Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – Doc. 14, 21. – P. 67, 80. Див. також: Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 76.

³ Kármán Gábor. Comenius and Sweden 1655–1656: New Sources from the Riksarkivet (Stockholm) // Acta Comeniana. – 2004. – No. 18. – Doc. III d, Vb. – P. 200–201, 206.

⁴ Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 9 (авізи до Гартліба до Лондона). Ті самі авізи див.: Giertych Jędrzej. U źródeł katastrofy dziejowej Polski: Jan Amos Komensky. – Londyn, 1964. – S. 252.

⁵ Дяденков М. Ф. Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст.: (Нові дані до біографії великого педагога) // Радянська школа. – 1946. – № 3. – С. 32.

⁶ Wibling Carl. Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – Lund, 1891. – S. 8.

У серпні – вересні 1655 р. Костянтин Шаум повертався до Трансільванії у зовсім інших політичних умовах, ніж існували в Європі тоді, коли він восени 1654 р. вирушав до Лондона. Незважаючи на велику умовність завдань трансільванського посла, його дипломатична місія залишила досить помітний і яскравий слід у тогочасній дипломатії Юрія II Ракоція. Наприкінці жовтня н. ст. 1655 р. (себто через чотири місяці після того, як цей гонець виїхав з Лондона) бранденбурзький посол Йоган Шлецер, прибувши до англійської столиці, писав Шаумові листа із запевненнями великої прихильності електора Фрідріха Вільгельма до Трансільванського князівства і розвитку протестантської справи в цілому. У цьому документі висловлювалися сподівання, що за умови безпечніших шляхів курфюрст зможе відправити повноважних послів до Юрія Ракоція з пропозиціями тіснішого союзу⁷. Писався цей лист, ймовірно, за порадами Самуеля Гартліба, якого було згадано в преамбулі і який мав близькі взаємини з Коменським.

У серпні 1655 р. Шаум повертався через Гамбург шляхом на Щецін і далі до Польщі, спостерігаючи за тими великими політичними змінами, що були викликані в результаті блискавичних завоювань шведського короля⁸. Однак, незважаючи на всі ці заходи, у середині – другій половині 1655 р. трансільванський князь міг лише пасивно спостерігати за тими змінами, які відбувалися у Речі Посполитій. Близькість до придунайських кордонів українсько-російських військ, які у серпні – на початку вересня стояли під Кам'янцем-Подільським, а також загроза з боку Кримського ханства викликали велику тривогу в Ракоція. До того ж підданство Хмельницького султанові Мегмедові IV, яке було задекларовано султанською грамотою у 20-х числах липня, спричинило додаткове занепокоєння у князя також і позицією Османської Порти. Відправляючи наприкінці липня зі Стамбула козацьке посольство Романа Ждановича і Якова Челебі, султан посилав свого чауша до Юрія Ракоція. У листі до князя султан згадував, що український гетьман став васалом Порти, як і Трансільванія⁹. Цим фактом османські політики недвозначно давали знати князеві, яку лінію у своїй зовнішній політиці він повинен був виробити стосовно Війська Запорозького. Шукаючи безпеки з боку султана, Юрій Ракоцій відправив до Стамбула традиційну річну данину, що прибула до османської столиці на початку листопада¹⁰.

⁷ Кілька списків листа з датою від 14 жовтня 1655 р. з Лондона див.: Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікроф. – № 36393 (з бібліотеки ПАН у Курніку). – Арк. 169 зв.–170; Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ). – Од. зб. 385/IV. – Арк. 154; Од. зб. 148/IV. – Арк. 837.

⁸ У першій декаді серпня Шаум прибув до Гамбурга, далі через Щецін до Лешна, де мав зустріч з Коменським: Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 4, 6 зв.; див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациі: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 96; *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афінського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 505–506.

⁹ *Rypka Jan.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního musea. – 1931. – Т. 105. – С. 210–212.

¹⁰ Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба (далі – Жерела). – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 358.

У другій половині 1655 р. трансільванський князь не почувався достатньо впевнено, аби активно вести власну зовнішню політику. Він продовжував вичікувати результатів шведського наступу на Річ Посполиту, намагаючись дотримуватися нейтралітету в переговорах як з Яном Казимиром, так і з Богданом Хмельницьким або Карлом X Густавом. У цей час польсько-литовські політики покладали на князя певні надії у порятунку від шведів, не відкидаючи його кандидатуру для передачі польської корони *vivente rege* – за життя пануючого короля. При коронному дворі існувала сильна партія на чолі з великим коронним маршалком Юрієм Любомирським, що вбачала вихід із кризи в Речі Посполитій саме в такій розв'язці.

При дворі Яна Казимира розглядалися й інші варіанти виходу з політичної кризи за допомогою Трансільванського князівства. Наприклад, на переговорах з трансільванським канцлером Мігасм Мікешем великий гетьман коронний Станіслав Потоцький розвідував, чи не погодиться Юрій II Ракоцій на спільне правління, поділене взаємними обов'язками між польським королем і трансільванським князем. Згідно з цими розмовами, Потоцький пропонував залишити владу Яна Казимира недоторканою, а Ракоцій як співправитель мав би надати військову допомогу Речі Посполитій¹¹.

У край критичних обставинах, що склалися на осінь 1655 р., кандидатура Ракоція на обрання королем *vivente rege* обговорювалася, зокрема, під час наради сенату у Кракові перед втечею Яна Казимира до Сілезії у вересні, а згодом і на таємній нараді в Ополі у середині листопада. У середині грудня 1655 р. Юрій Любомирський подав план обрання Юрія II Ракоція польським королем на зустрічі у Любвлі із трансільванським послом, канцлером Мікешем. Невдовзі ці самі пропозиції повторювалися на офіційній зустрічі посла із сенаторами Речі Посполитої¹².

Оскільки відкритим залишалося питання навернення трансільванського князя на католицьку віру, то одним із варіантів у цій ситуації були також пропозиції адаптувати до польських звичаїв його сина Ференца Ракоція. І хоч своїми відносинами з Ракоцієм польсько-литовські політики спекулювали на глибоких протиріччях, що існували між Трансільванією та Австрією, намагаючись вплинути на рішучість імператора Фердинанда III прийняти польську корону і виступити проти Швеції, проте ці взаємини оберталися переважно довкола польської корони. Впливові урядові кола у Речі Посполитій на чолі з великим маршалком Юрієм Любомирським цілком правдоподібно готові були передати її трансільванському князеві¹³.

Однак цей напрямок дипломатії був занадто непевний для трансільванського князя у його проектах стосовно здобуття польського престолу. В

¹¹ *Гебеи Ш.* Трансильванско-русские отношения XVII в. // Двенадцать столетий венгерско-русских отношений: Доклады, прозвучавшие на юбилейной конференции Центра русистики Будапештского университета им. Этвеша Лоранда, 26 мая 2005 г. – Будапешт, 2005. – С. 35.

¹² *Markowicz M.* Najazd Rakoczego na Polskę 1657. – Zabrze, 2011. – S. 41; *Kamecka-Skrajna M.* Jan Wielopolski z Wielopola i Pieskowej Skały kasztelan wojnicki w latach Potopu szwedzkiego // *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej obojga narodów ze Szwecją w XVII wieku* / Red. M. Nagielski. – Warszawa, 2007. – S. 128.

¹³ Жерела. – Т. XII. – Док. 458. – С. 364–365; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1183; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К., 2011. – С. 155–157.

опинії Яна Казимира та його двору хтось із родини імператора Фердинанда III – природного ворога Юрія Ракоція, мав набагато більше шансів отримати корону. Через це погляди трансільванського князя поступово скеровувалися на мілітарне вирішення цієї проблеми – укладення, насамперед, військового союзу Трансільванії з Богданом Хмельницьким і Карлом X Густавом. Виразних рис така політика Юрія II Ракоція набрала у 1656 р.

* * *

З початком 1656 р., коли підготовка до московсько-польських переговорів під Вільном увійшла у вирішальну стадію, стало видно неминучість перегрупування військових союзів у Центрально-Східній Європі. На перший план виступали переговори Швеції і Трансільванії¹⁴. У перших місяцях 1656 р., коли Карл Густав здійснював рейд по малопольських і великопольських воєводствах, його заклики до союзу з Ракоцієм звучали особливо наполегливо. Інтенсивне листування і обмін посольствами між обома країнами породжували у Європі багато перебільшених чуток про те, що договір між ними на той час було вже укладено. Наприклад, 13 січня ст. ст. 1656 р. з Гамбурга повідомляли, що Юрій Ракоцій уже уклав “твердий союз” із Карлом X, згідно з яким князь повинен був відправити на допомогу шведській армії 40 або 50 тис. пішого й кінного війська. При цьому, згідно з цими розмовами, князь мав також командувати “незліченними козацькими полками”, які нібито вже склали йому “урочисту присягу або *juramentum clientelare*”¹⁵. З інших джерел натрапляємо на чулки про те, що у березні 1656 р. війська Юрія Ракоція у кількості 30 тис. чоловік уже нібито стояли зібрані під Самбором на кордоні з Руським воєводством¹⁶. Загалом же численні новини про те, що трансільванці з великим військом мають виступити проти Яна Казимира на допомогу шведському королю, обговорювалися у різних середовищах – польському, українському, московському, англійському, шведському, османському, кримськотатарському та ін.¹⁷. У дійсності ж договір цей було укладено в резиденції Ракоція у Радноті майже через рік – 6 грудня н. ст. 1656 р., саме напередодні виступу князя зі своїми військами проти Яна Казимира¹⁸.

¹⁴ Про ці відносини див.: *Wibling Carl*. Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – S. 15–19.

¹⁵ *Thurloe John*. A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. IV. – P. 414, 685.

¹⁶ Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – ГАДА). – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 65–66.

¹⁷ Деякі з новин про це див.: Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 18; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. II. – № 15557–15561. – Арк. 246; *Thurloe John*. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 685; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1207, 1213.

¹⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1313. Див. також: *Kotljarchuk Andrej*. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Huddinge, 2006. – P. 222–225; *Gebei Sándor*. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem küipolitikája (1648–1657). – Eder, 1996 (рецензію Т. Гусарової див.: *Славяноведение*. – М., 2001. – № 2. – С. 98–100); *Гебеу Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества по разделению Речи Посполитой в 1656 году // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – М., 2005. – С. 88–99.

Позиція України у цьому процесі зближення Карла X Густава з Юрієм II Ракоцієм у 1656 році займала одне з ключових місць.

Як уже згадувалося, у першій половині 1656 р. розрахунки європейських країн, насамперед Англії, Швеції, Бранденбурга-Пруссії та інших, щодо формування антипольської коаліції за участю Трансільванського князівства будувалися під впливом посольства Костянтина Шаума до Лондона. Можна припустити, що проекти Карла X Густава утворити союз Швеції з Англією, Францією і Трансільванією, про що він звертався з Ловіча за порадою до риксроду в Стокгольмі наприкінці січня ст. ст. 1656 р.¹⁹, могли значною мірою ґрунтуватися на результатах цієї трансільванської місії до Європи. З боку ж Ракоція, повернення Шаума з оптимістичними результатами свого посольства мало стати відправним пунктом, від якого князь міг врешті робити конкретні кроки для здійснення плану здобуття польської корони. Звичайно, мирний шлях до цієї мети, який серйозно розглядався в урядових трансільванських колах ще наприкінці 1654 р. – протягом першої половини 1655 р., дедалі більше втрачав шанси. У 1656 р. це виявилось, насамперед, у грандіозних заходах трансільванського князя щодо збору численної армії, озброєння, а також у його насичених дипломатичних взаєминах з непримиренними ворогами Речі Посполитої – Україною або Швецією.

Зі свого боку, Карл X Густав увесь час після свого вторгнення до Польщі та Литви настійливо наполягав на виступі Ракоція проти Яна Казимира, обіцяючи йому віддати частину польських земель і саму корону²⁰. Особливо наполегливо ці заклики звучали у перших місяцях 1656 р., коли польський король повернувся зі своєї еміграції з Сілезії.

Під впливом цих тенденцій литовсько-польські політики намагалися стримати князя від військової підтримки шведів. Ян Казимир, сенатори, коронні гетьмани або й окремі магнати посилали до Трансільванії часті звернення, аби Ракоцій відмовився від будь-яких неприязельських кроків проти Речі Посполитої²¹.

Одним із перевірених прийомів, до якого польсько-литовські політики постійно вдавалися у своїх взаєминах з Юрієм Ракоцієм, аби відвернути його від союзу з Карлом X, була пропозиція князеві польської корони *vivente rege*. Ми згадували, що у другій половині 1655 р. партія прихильників трансільванського князя при коронному дворі пропонувала йому отримати корону за життя Яна Казимира в обмін на збройну допомогу проти Карла X.

Така політика вселяла деяку надію, що трансільванського князя вдасться відвернути від війни на боці шведів. І навіть більше – у цей час, коли Ян Казимир весною 1656 р. перебував у Львові, чекаючи на підкріплення від кримських татар, успішне завершення українсько-польської комісії і допомогу від Богдана Хмельницького, розмови про військову та фінансову допомогу трансільванського князя для підтримки Яна Казимира також велися

¹⁹ Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI / Utg. genom Per Sondén. – S. 419 (засідання риксроду від 20 (30) березня 1656 р.).

²⁰ У загальних рисах про це див.: Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия: Конец XIV – начало XIX в.: Очерки внешнеполитической истории. – М., 2006. – С. 237.

²¹ Про це писав, зокрема, Ян Замойський у своєму листі до Трансільванії від 16 лютого 1656 р.: Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8218. – Т. 38. – Арк. 19–19 зв.

поміж людьми. Згадувалося, наприклад, про армію у 2000 чоловік, яка мала б виступити з Трансільванії до польського короля проти шведів²².

Подібні крайнощі в новинах, що побутували на той час у суспільстві – від допомоги Ракоція шведам до його виступу на боці поляків, – красномовно відображають великі хитання, що існували в політиці трансільванського князя стосовно початку війни з Річчю Посполитою. Князь усіляко намагався приховати від польського короля як свої військові приготування для підтримки Карла X, так і дипломатичні взаємини з українським гетьманом. У складних умовах, що виникали на початку 1656 р. у політиці Речі Посполитої, яка у той час значною мірою ґрунтувалася на перших військових успіхах проти шведського короля, завдання стримати Юрія II Ракоція від військового союзу зі шведами і тим паче схилити його на свій бік було одним із пріоритетних у зовнішній політиці Яна Казимира.

Навесні 1656 р. здійснення цього завдання поклатося на посольство великого коронного секретаря і референдаря Миколая Пражмовського. Інструкцію послові було вироблено 10 квітня (н. ст.) 1656 р., однак відомість про його дипломатичну місію поширювалася при королівському дворі у Львові ще напередодні: про наміри відправити його до Трансільванії доповідав, наприклад, австрійський резидент при Янові Казимирі Йоган Христовф Фрагштайн у листі до Фердинанда III від 5 квітня²³. У цій інструкції Пражмовський найперше мав висловити підтвердження старої дружби між Річчю Посполитою і Трансільванським князівством, жадаючи від Ракоція допомоги грошима і військом проти шведів. Навзаєм князеві пропонувалося віддати сина на адаптацію до польського двору з тим, що він буде обраний польським королем. При цьому визначалися головні умови обрання трансільванця королем *vivente rege*: його постійна резиденція мала б бути у Речі Посполитій, він повинен був прийняти католицьку віру, а його оточення складалося б із польсько-литовської, а не трансільванської знаті²⁴.

Як далеко заходили в польсько-литовських урядових колах ці проекти, видно з пізнішої т. зв. реляції про шведську війну, де згадувалося про династичні плани, що пов'язувалися з Юрієм Ракоцієм. У цій реляції писалося, що примас Андрій Лещинський, познанський воєвода Ян Лещинський та інші політики пропонували легітимізувати це спадкоємство польської корони шлюбом сина Юрія Ракоція, Ференца, з племінницею польської королеви Людвіки Марії (донькою її сестри Анни Палатинської)²⁵. Отож у завданні Пражмовського також, мабуть, згадувалося про такий шлюб, оскільки у травні 1656 р. ці пропозиції обговорювалися під час його зустрічей з призначеними трансільванськими повіреними для переговорів²⁶. До того ж у цей

²² Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ). – Ф. 5: Осолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 812, 820 (новини від лютого й травня 1656 р.).

²³ Жерела. – Т. XII. – Док. 466. – С. 371.

²⁴ Там само. – Док. 469. – С. 373–374; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów; Warszawa, 1917. – S. 126–127; *Гебеу Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества... – С. 91.

²⁵ *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 160.

²⁶ Жерела. – Т. XII. – Док. 474. – С. 386; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 126.

самий час, на початку року, на польсько-угорському прикордонні ширилися також розмови про пропозиції Ракоцію породичатися із впливовими польськими магнатами, зокрема, з коронним підчашим Яном Замойським²⁷. Отже, вірогідність розв'язання цієї проблеми за допомогою династичної політики розглядалася у Речі Посполитій досить серйозно²⁸.

Не виключалися також інші ініціативи, що, залежно від ситуації, могли прийматися польським послом, як, наприклад, розвивати давню ідею про посередництво трансільванського князя у замиренні Яна Казимира з козаками. Заставши у травні в трансільванській столиці послів від Богдана Хмельницького і вивідуючи їхнє завдання, Пражмовський, як побачимо далі, дійсно порушував це питання перед Ракоцієм.

Миколай Пражмовський з товаришами виїхав у дорогу одразу, як тільки отримав інструкції і листи від короля до трансільванського князя, а від королеви до Ракоцієвої дружини²⁹. Загалом же, як свідчив козацький посол о. Данило Афінський, напередодні приїзду Пражмовського до Ракоція дійшли були новини як про відправлення до нього польського посла, так і про завдання, з яким він мав приїхати – просити допомоги військом і грошима проти шведів, пропонуючи навзаєм королівський престол. Однак, зі слів того самого о. Данила, трансільванський князь не мав наміру давати військо полякам, а корони їхньої не хотів, задовольняючись своєю. Принаймні, так він свідчив перед українськими послами, які пильно вивідували настрої у польсько-трансільванських відносинах³⁰.

6 травня Пражмовський прибув до трансільванської столиці Фейєрвара, де одразу наступного дня отримав аудієнцію у князя. Віддавши Ракоцію королівські вірчі листи, посол допитувався про завдання, з яким до нього приїхали о. Данило від гетьмана і Самуель Грондський, який шляхом через Трансільванію повертався з України до Карла X Густава³¹. Проте князь відмовлявся коментувати мету їхнього приїзду, приховуючи до того ж свої зв'язки з Карлом X. “Жодних листів не маємо від шведського короля”, – запевняв він Пражмовського³².

Призначивши комісію на чолі з Янушем Кемені та канцлером Мікешем, трансільванці вдавалися до численних дискусій, які за станом на травень 1656 р. вже не були особливо актуальними у зовнішній політиці. Зокрема, це стосувалося питання про те, що Юрій II Ракоцій не може погодитися на вимогу, обов'язкову з погляду Речі Посполитої, про відправлення сина на адаптацію до коронного двору. Сам же ж князь категорично відмовлявся змінити кальвінську віру на католицьку. З цього приводу Пражмовському було дано відповідь, що хоч князь відмовляється віддати свого сина адаптуватися до

²⁷ НБУВ.ІР. – Ф. II. – № 15564–15570. – Арк. 52 (допит у Києві старця Пимена від 28 січня (7 лютого) 1656 р., який мешкав поблизу маєтку Замойських на угорському кордоні).

²⁸ Докладніше див.: *Markowicz M. Najazd Rakoczego na Polskę 1657.* – S. 41–43.

²⁹ Див. новини від 15 квітня 1656 р. про його від'їзд: ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 818.

³⁰ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 214: Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стовп. 1636. – Арк. 625; НБУВ.ІР. – Ф. II. – № 15557–15561. – Арк. 181.

³¹ Про його повернення див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1188.

³² Жерела. – Т. XII. – Док. 474. – С. 384. Його звіти з Фейєрвара від травня 1656 р. див.: Там само. – Док. 474, 476. – С. 383–390.

Трансільванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною...

польського двору, проте він обіцяв відправити послів на сейм, де сина Ракоція мали призначити спадкоємцем корони³³.

Ще одна справа, яка викликала у Ракоція сумніви у цьому питанні, – чи ця елекція на Польсько-Литовське королівство мала б відбутися від усієї Речі Посполитої, чи тільки від її частини (“[...] iezeli a tota Reipublica, czyli a parte ieu [...]”)³⁴. У цій репліці відчуваються сумніви, що зародилися у трансільванського князя після зустрічей його канцлера Мікеша з польсько-литовськими магнатами, які були прихильниками ідеї обрання Ракоція *vivente rege*. Зустрічі ці відбувалися в Любовлі у грудні 1655 р. і, як вважається у науці, вирішально вплинули на рішення заволодіти короною не в результаті домовленостей з окремими магнатами (до чого вороже ставилися і Ян Казимир, і більшість сенаторів), а силою зброї – без жодних застережень³⁵.

Додаймо, що всі ці проекти стосовно здобуття польської корони не санкціонувалися султаном у Стамбулі. Як слушно відзначено в історіографії, “...поляки не просили султана зробити Юрія II їхнім королем, це була ідея самого князя”³⁶. І у цьому сенсі він припускався великих прорахунків, оскільки в тих умовах вів свою політику не стільки як васал, скільки як самостійний правитель. Це, своєю чергою, призвело до ворожого сприйняття його акції і в Стамбулі, і в Бахчисараї, що було однією з важливих причин поразки у кампанії 1657 р.

Затримавшись на три місяці у Трансільванському князівстві, Празмівський вирушив у зворотну дорогу лише 8 серпня 1656 р.³⁷ Окрім загальних виразів дружби, засвідчених у цих листах, у польських урядових новинах повідомлялося, що трансільванський князь остерігався турецького або татарського вторгнення, а тому запевняв поляків у своєму нейтралітеті. Ракоцій “[...] обіцяв не давати допомоги ані нам, ані шведам [...]”, – писав 7 вересня серадзький суддя Конєцпольський про результати посольства Празмівського до Трансільванії³⁸.

При аналізі цих переговорів важко не помітити, наскільки формально вони велися з боку угорців. Усе вказує на те, що Юрій II Ракоцій не надавав їм належного значення у дальшій перспективі польсько-трансільванських відносин. Справжні тогочасні настрої при трансільванському дворі можна оцінювати, враховуючи лише, що в серпні 1656 р. – у той самий час, коли відправлялося польське посольство – до Ракоція приїхали шведські посланці, а також тривали переговори з Богданом Хмельницьким. Князь вів подвійну гру, як слушно оцінював цей період, наприклад, М. Грушевський, “[...] приятеля Польщі і кандидата на польську корону в зносинах з Польщею і союзника шведів і козаків – в зносинах з Карлом-Густавом і Хмельницьким [...]”, –

³³ ГАДА. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 200.

³⁴ Жерела. – Т. XII. – Док. 474. – С. 386.

³⁵ Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 126; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1183.

³⁶ Медведева К. Т. Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 192.

³⁷ Листи Ракоція до Яна Казимира і до Стефана Корицінського, датовані у цей день і відправлені з Празмівським, див.: ГАДА. – Архів коронний варшавський. – Від. Семигородський. – Карт. 59. – Док. 49. – Арк. 1–3 зв.

³⁸ Там само. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 200.

зазначав історик³⁹. У травні – серпні 1656 р. трансільванці вели переговори з Яном Казимиром, маючи за головну мету лише відтягнути час, аби краще визначитися із зовнішньою політикою залежно від становища шведів у Речі Посполитій і укладення військових союзів.

Окрім безпосередніх взаємин з князем, польський король шукав впливів на його політичну позицію також і за посередництвом Мегмеда Гірея IV. Після битви під Озерною у листопаді 1655 р. татари вважалися твердими і ледь не єдиними союзниками у близькій неминучій кампанії проти Карла X, що планувалося організувати на весну – літо 1656 р. Антишведська коаліція, у якій Кримське ханство наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. займало одне з провідних місць, формувалася Яном Казимиром досить наполегливо. Отож звернення до кримського хана, від якого великою мірою залежали придунайські князівства і який міг силою зброї впливати на них, було дуже потрібним. 26 квітня 1656 р. в королівській інструкції польському послові до Криму, холмському підчашому Янові Шумовському наказувалося звернути увагу хана на часті зносини між трансільванським князем та шведським королем. Посол мав просити, “щоб хан сам від себе послав до нього [до Ракоція], аби занехав листування зі шведським королем, а радив дати королю й. м. [Янові Казимиру] допомогу проти нього. В іншому разі, якщо він свою приязнь обіцяв шведському королю проти короля й. м., тоді нехай хан й. м. також задекларує йому свою неприязнь...”⁴⁰. Таке саме застереження стосувалося й молдавського господаря, який вільно пропускав козацьких послів до шведського короля, а польським не виявляв належної поваги, – нехай хан, говорилося в цій самій інструкції, вплине також і на Стефана Георгіу.

Такий характер польсько-татарських відносин, коли Ян Казимир намагався вплинути через кримського хана на різних правителів, не був новим. Згадаймо, наприклад, кримськотатарські посольства до Швеції, Данії й Австрії у 1655 р., головним завданням яких було заохотити ці країни до війни з Московією. Або показовими тут можуть бути також посольства від кримського хана до Відня і Бранденбурга-Пруссії з вимогою приєднатися до кримсько-польських військ проти шведів⁴¹. Ця політика дійсно була ефективною, оскільки небезпеки, що чатували на трансільванського князя з боку Кримського ханства, Османської Порти та інших країн, були великим стримуючим фактором для нього у побудові своїх військових планів проти Речі Посполитої.

Кримський хан пильно стежив за тим, як розвивається політика Трансільванії. Особливе його занепокоєння викликала рішучість князя у намірах заволодіти польською короною, а також його зв’язки з українськими козаками. Залучити Трансільванське князівство до війни зі шведами або, щонайменше, змусити князя дотримуватися нейтралітету було, звичайно, життєво необхідною справою для Мегмеда Гірея IV, який періодично відправляв свої орди на допомогу до Яна Казимира. Одним з головних завдань, що ставилися

³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1189.

⁴⁰ Жерела. – Т. XII. – Док. 470. – С. 379.

⁴¹ Див.: Федорук Я. Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 році // Український історичний журнал. – К., 2010. – № 5. – С. 37–50; його ж. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – С. 831.

ханом у його посольствах до Трансільванії у першій половині 1656 р., було відвернути Юрія Ракоція від намірів підтримати військом шведського короля. В інакшому разі вторгнення кримських татар у землі Трансільванського князівства було досить прогнозованим. Відомості про ймовірність такого розв'язання проблеми участі Криму в трансільвансько-польських відносинах поширювалися вже на початку 1656 р.⁴² Через це загальний настрій у польському суспільстві був дуже довірливий до кримського хана – татари, мовляв, стежать за козаками і Ракоцієм, чи не матиме він намір виступити проти кримського хана і польського короля⁴³.

Однак насправді у зв'язку з явними тенденціями на зближення Москви і Речі Посполитої, що з весни 1656 р. виявлялися у міжнародній політиці, справа дружніх польсько-татарських відносин могла опинитися під загрозою. Загальне переконання в тому, що московсько-польський мир зміцнить Річ Посполиту проти Криму, було дуже поширеним⁴⁴. Українська дипломатія в Бахчисараї працювала тут дуже наполегливо, намагаючись використати давні непорозуміння у кримськотатарському суспільстві, посіяти недовіру й дискредитувати польсько-татарський союз в очах кримського хана⁴⁵. Опозиція до Мегмеда Гірея IV у середовищі татарських мурз намагалася змінити зовнішню політику ханства, розірвавши взаємини з Яном Казимиром. У січні 1656 р. до Гамбурга, наприклад, докочувалися новини, що певні політичні кола в Криму виступають за конфедерацію зі шведами. Ці мурзи нібито посилали листа до трансільванського князя і запрошували його виступити посередником у цій справі⁴⁶. Однак такого типу новини слід вважати перебільшеними.

Можливі варіанти розвитку політики обговорювалися також і в українсько-трансільванських відносинах. Розроблялися проекти, згідно з якими Юрій Ракоцій, як, зрештою, й український гетьман, повинен був впливати на кримського хана, аби відірвати його від Яна Казимира. Подібну інформацію Іван Виговський передавав 5 (15) квітня 1656 р. на аудієнції московському послові Якову Портомоїну: трансільванський князь, мовляв, збирає велике військо на допомогу шведському королю проти поляків, а кримський хан, як сподівається князь, буде йому допомагати⁴⁷. Ці й подібні новини, хоч відображали деякі хитання кримськотатарської політики, властиві їй для часу після смерті Іслама Гірея III у червні 1654 р. й у зв'язку з процесом польсько-московського примирення у 1656 р., проте в цілому не відповідали загальним тенденціям тогочасних польсько-татарських відносин.

Цілком певно можна вважати, що успіх Ракоція у такому поході проти Яна Казимира мав би зміцнити владу трансільванського князя стосовно Османської імперії. Це розуміли тодішні правителі у Бахчисараї й Стамбулі. До того ж виникала велика загроза піднесення нових визвольних рухів на

⁴² Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия: Конец XIV – начало XIX в. – С. 237.

⁴³ ГАДА. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 121.

⁴⁴ ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 227/II. – Арк. 38.

⁴⁵ Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656). – С. 832–833.

⁴⁶ Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 414.

⁴⁷ НБУВ.ІР. – Ф. II. – № 15557–15561. – Арк. 246; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1207.

Дунаї і серед балканських народів. Отож свою категоричну заборону щодо відкритої підтримки Швеції у війні з Річчю Посполитою видавав Ракоцію також і султан. Порта особливо наполягала на тому, аби трансільванський князь не змінював своєї зовнішньої політики, дотримуючись у крайньому разі нейтралітету у шведсько-польській війні.

Ракоцій, однак, не міг приховати від османських правителів наростаючого озброєння. Пояснюючи ці кроки своєї політики перед султаном, його послі говорили про небезпеку для Трансільванії з боку українських козаків і татар. Австрійський інформатор у Стамбулі Рудольф Штідт пояснював імператорові Фердинандові III, що інформація у цих новинах відображала заходи князя проти полоненого у Стамбулі колишнього господаря Лупула, який думав про повернення втраченого престолу і мав зв'язки з Богданом Хмельницьким⁴⁸. І хоч у цьому була певна частка правди, однак фактом залишається, що під прикриттям цих новин Юрій Ракоцій збирав велике військо. Приховати своєї політики озброєння він не міг, і на початку 1656 р. для цілої Центрально-Східної Європи залишалось великою інтригою, проти кого це військо буде скероване.

Не менше занепокоєння від наростання мілітарної активності трансільванського князя і його зв'язків з Карлом X Густавом у перших місяцях 1656 р. відчували й у Відні. Загальне передчуття небезпеки з цього боку Фердинанд III мав також і з причини, що Юрій Ракоцій або його син були претендентами на польську корону. Така польська політика впливів на Австрію, яка була виразна, наприклад, у зв'язку з осінньою місією 1655 р. Яна Шумовського до Трансільванії⁴⁹, набирала ще більшого розвитку протягом 1656 р. Це було викликано марними спробами польсько-литовської дипломатії зрушити з мертвої точки пасивного Фердинанда III у справі збройної участі Австрії у польсько-шведській війні. Критичний для Яна Казимира час настав тоді, коли після листопадової наради в Ополі до Відня було відправлено Яна Лещинського з настійливим проханням про допомогу. Однак відповідь імператора полякам від 5 січня 1656 р. вкотре розвіювала ці надії⁵⁰. Отож, розвиваючи зв'язки з віденським двором у 1656 р., політики Речі Посполитої уміло використовували напруженість у трансільвансько-австрійських відносинах і навпаки – інтенсивними посольствами до імператора намагалися впливати на Ракоція.

Цікаво, що в оточенні князя висловлювалися думки (наприклад, Яношем Кемені), що Фердинанд III насправді мав би прихильно поставитися до обрання трансільванського претендента на польський престол. Адже в умовах підкорення Речі Посполитої Швецією на цей самий титул мав би претендувати й Карл X Густав, і це, своєю чергою, привело б до ускладнення трансільвансько-шведських відносин. І Габсбурзька імперія, згідно з подібними міркуваннями Кемені, отримала б багато користі та вигід у своїй політиці від того, що ці відносини між Швецією і Трансільванією були б ворожи-

⁴⁸ Жерела. – Т. XII. – Док. 468. – С. 372. Про цю політику Лупула див.: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 77–84; Дижко О. Політика дарунків: трансільванські “впливи” у Стамбулі (1655 – весна 1656 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 67–68, 85–86.

⁴⁹ Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 155–156.

⁵⁰ Там само. – С. 168.

ми⁵¹. Проте такі роздуми були занадто теоретичними й дуже далекими від реальної картини в тогочасних міжнародних відносинах. Такі поради давалися трансільванському князеві лише для того, щоб він з більшою рішучістю взявся за здійснення плану щодо здобуття польської корони.

Як згадувалося, Юрія Ракоція до нападу на володіння Габсбургів наполегливо підбурював Ян Амос Коменський, який через свої зв'язки при урядах європейських протестантських країн домагався укладення широкої коаліції проти Австрії. На початку 1656 р. польське суспільство було переповнене чутками про наміри трансільванців об'єднатися зі шведами саме проти Фердинанда III – ще, мовляв, батько князя, Юрій I Ракоцій допомагав Густаву Адольфу проти Австрії⁵². Англійські й французькі дипломати також докладали до цього чималі зусилля на переговорах зі шведами, розраховуючи на перенесення шведської війни до Австрії після підкорення Карлом Густавом Речі Посполитої. Тому було природно, що військові приготування у Трансільванії на початку 1656 р. викликали велику стурбованість у Відні.

Наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. переговори між трансільванським князем та австрійськими урядовцями велися досить інтенсивно. З боку імператора ініціативи цих переговорів покладалися переважно на угорського канцлера Юрія Селепчені й представників духовних станів Угорщини. Про занепокоєність канцлера політичною активністю Юрія Ракоція писали різні інформатори, зокрема, у листі з Амстердама до Самуеля Гартліба від кінця лютого 1656 р.⁵³ З усією певністю можна твердити, що непередбачуваність трансільванської політики в умовах, коли відбувалося інтенсивне озброєння армії, істотно впливала на рішення Фердинанда III щодо австрійської збройної підтримки полякам проти шведів. “Дуже правдоподібно, – писалося в цьому листі, – що згаданий князь [Ракоцій] своїми посланнями до імператора і до угорських станів, маючи також на кордонах могутню армію з піхоти в 40 тис. чоловік і всюди продовжуючи своє вербування, стримав імператора від відправлення будь-якої допомоги до короля Польщі”⁵⁴.

Одним з основних напрямків дипломатичної діяльності трансільванського князя у цей період були його взаємини з українськими козаками. У той час, коли у перших місяцях 1656 р. між польським королем та московським царем здійснювалися конкретні кроки до укладення перемир'я (посольство Петра Галінського до Москви), Військо Запорозьке починало виробляти нові напрямки у зовнішній політиці проти Речі Посполитої. Проте, як показала кампанія 1655 р., сподіватися на шведського короля та його союзницькі запевнення було для Богдана Хмельницького дуже ненадійно. Прагнучи до укладення ширшого союзу проти поляків, куди, крім Швеції, входили б інші зацікавлені країни, українські політики тримали Трансільванське князівство у полі особливої уваги.

З огляду на пізніші події 1657 р., а саме – напад Ракоція на Річ Посполиту, тема трансільвансько-українських відносин набирає визначального

⁵¹ Гебелі Ш. Трансільванско-русские отношения XVII в. – С. 36. У літературі про це див.: Медведева К. Т. Внешнеполитическое положение Трансільванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. – С. 191.

⁵² ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 227/II. – Арк. 15.

⁵³ Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8218. – Т. 38. – Арк. 18 зв.

⁵⁴ Там само. – Арк. 18.

значення для дослідження генези ідеї трансільванського князя розпочати війну з польським королем. Адже всі плани Юрія Ракоція щодо його вторгнення до Корони Польської будувалися на розрахунках спільних воєнних дій одразу декількох країн, щонайменше Швеції та України. Задля досягнення цієї мети князь пішов на великий ризик, піддавши небезпеці з боку татарських та османських військ його беззахисні землі під час походу. Міжнародна ситуація на початку 1656 р. була занадто непевною для Трансільванського князівства, щоб безоглядно кинутися у вир нової війни, виступаючи в очах свого сюзерена непокірним бунтівником. Задля того, аби зважитися на такий крок, потрібно було не лише зібрати власну сильну армію, а й прикрити слабкі місця своєї зовнішньої політики надійними союзниками. Богдан Хмельницький у цих розрахунках Юрія Ракоція займав одне з чільних місць.

Численні перебільшені новини про союз України з Кримом і про їхній спільний виступ на боці польського короля блискавично поширювалися після битви під Озерною не лише на території Речі Посполитої, а й у цілій Європі. Новини ці засвідчували про небезпеку, яка, у разі їхнього підтвердження, нависала над Карлом X у період піднесення визвольної боротьби поляків після Тишовецької конфедерації і повернення Яна Казимира з Сілезії до Польщі. Саме з огляду на реальну загрозу українсько-татарсько-польського примирення політика трансільванського князя у цей час, наприкінці 1655 – на початку 1656 р., як вважається в науці, переходила зі стану нейтральності у переговорах з Військом Запорозьким до дружніх взаємин⁵⁵. Загалом же, якщо оцінювати дискусії в історіографії з цього приводу, то думка про те, що початок 1656 р. став тим етапом, відколи досить впевнено намітився союз між Богданом Хмельницьким та Юрієм Ракоцієм, уже стала утвердженою у дослідженнях⁵⁶.

Однак у науці більше запитань викликала інша проблема, на яку звертали увагу історики, а саме: які були справжні причини того, що український гетьман протягом перших кількох місяців 1656 р. під приводом різних відмовок ігнорував заклики Ракоція до укладення миру і не відправляв до нього своє повноважне посольство у цій справі. Так, у відповідь на приїзд Стефана Люца, відправленого з Трансільванії у грудні 1655 р., гетьман відписував листа, що не може зараз послати окрему дипломатичну місію з причини великої зайнятості “важливими справами” (sic!)⁵⁷. Ще в інших листах, переданих Ракоцієві через о. Данила (тепер уже на службі у шведського короля) і Самуеля Грондського, які шукали безпечного зворотного шляху від козаків до Карла X, Богдан Хмельницький пояснював свою мовчанку тим, що відправив на Січ і в інші місця гінців, до повернення яких відкладав усі справи⁵⁸.

⁵⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1184.

⁵⁶ Див., напр.: Шульман Е. Б. Русско-молдавские дипломатические сношения в 1654–1656 гг. // Ученые записки. Бельцкий государственный педагогический институт. – Кишинев, 1957. – Вып. III. – С. 38. Остаточне рішення Ракоція напасти на Польшу Людвік Кубаля, наприклад, відносив на весну 1656 р., коли з Трансільванії відбуло посольство Пражмовського: Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 127.

⁵⁷ Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – Док. 354 (лист від 9 (19) лютого 1656 р.); Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1184.

⁵⁸ ДБХ. – Док. 359 (лист від 16 (26) березня 1656 р.), 362 (лист від 22 березня (1 квітня) 1656 р.), 364 (лист від 4 (14) квітня 1656 р.), 365 (відповідь Стефанові Георгіці від 4 (14) квітня

Такі стримані відповіді гетьмана на вигідні пропозиції союзу, що міг би істотно зміцнити зовнішню політику України, скеровану на продовження війни з Річчю Посполитою, в історіографії пояснюються переважно певним розчаруванням, яке гетьман відчував від попередніх відносин Трансільванії з Яном Казимиром. М. Грушевський, наприклад, передаючи тогочасні пояснення молдавського воєводи Ракоцію, в яких Георгіца звертає увагу на стриманість гетьмана у його ставленні до князя, наводить саме такі аргументи⁵⁹. У дослідженнях, крім цього, наголошується іноді також і на упередженому ставленні Богдана Хмельницького до планів Юрія Ракоція здобути титул польського короля⁶⁰.

Іншою причиною, яка могла впливати на стриманість Богдана Хмельницького щодо Юрія II Ракоція на початку 1656 р., історики називають застереження гетьмана стосовно погіршення українсько-татарських відносин⁶¹. У листах до князя гетьман справді згадував про кримського хана і його роль у зв'язках Богдана Хмельницького з Трансільванією. “Присягнувши на дружбу вашій княжій високостві і зміцнивши братню дружбу присягою в присутності його високостві кримського хана і його послів, ми й надалі думаємо підтримувати встановлені між нами добрі відносини”, – писав він до Ракоція у листі від 4 (14) квітня 1656 р.⁶².

Однак, з огляду на гнучкість української дипломатії, не слід повністю покладатися на такі свідчення українського гетьмана. Головну залежність як української, так і трансільванської політики у виробленні антипольських планів на початку 1656 р. слід шукати не стільки у Кримському ханстві, яке навряд чи готове було розірвати встановлений польсько-татарський союз, скільки у позиції шведського короля. Річ у тім, що, на наше переконання, причину стриманої позиції Хмельницького щодо Юрія II Ракоція, про яку писали історики, доцільніше шукати не у трансільвансько-польських чи українсько-трансільванських відносинах, а у шведсько-українських. Адже побудувати міцну антипольську коаліцію в умовах, коли Москва почала своє зближення з Яном Казимиром, а кримські орди чекали нагоди, аби рушити “першою травою” на допомогу полякам, Богдану Хмельницькому було неможливо без вирішення всіх проблемних питань, що виникли попереднього року у його непорозуміннях з Карлом X про західний кордон Війська Запорозького⁶³. Для України, звичайно, військовий союз із Трансільванією мав

1656 р. зі згадкою про листи від Ракоція). У науковій літературі див. згадку про всі ці листи: Феденко П. З дипломатичної діяльності Данила Грека: (Причинок до зносин Б. Хмельницького зі Шведами) // Праці Українського Високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі: Науковий збірник. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 451 (прим. 40); Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1186, 1190.

⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1184–1185. Під впливом М. Грушевського див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 437.

⁶⁰ Хаванова О. В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. – М., 2000. – С. 140.

⁶¹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 175; Горбещь В. Еліта козацької України... – С. 127.

⁶² ДБХ. – Док. 364.

⁶³ Див., зокр.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 445–448.

похідне значення у порівнянні з антипольськими домовленостями козацького уряду зі шведами. Отож до тих пір, поки шведський король не зробив конкретних практичних кроків, аби згладити українсько-шведські суперечності, що виникли під час осінньої кампанії 1655 р., український гетьман не бачив можливостей знайти вихід із цієї ситуації на самих лише переговорах з Ракоцієм проти поляків. Через це поштовх, що зрушував українсько-трансільванські переговори, слід шукати у взаєминах Богдана Хмельницького і шведського короля⁶⁴.

Незважаючи на те, що в окремих дослідженнях можна зустріти думку про узгодження зовнішньополітичних планів гетьмана з успіхами шведського короля у боротьбі проти поляків⁶⁵, ця виразна залежність трансільвансько-українських відносин від позиції Карла X Густава не завжди оцінюється в історіографії належним чином. Наприклад, на основі листа Богдана Хмельницького до молдавського господаря – листа, що не може, звичайно, заслужувати на повну довіру у дослідженні мети і планів гетьмана щодо приднаїнських країн, – іноді робиться висновок про його стриманість у ставленні до Трансільванії з причини пріоритетів, які український уряд нібито надавав московському і кримськотатарському напрямкам політики⁶⁶. Згадаймо хоча б той незаперечний факт, що в недалекому майбутньому, лише через декілька місяців після цих подій, Богдан Хмельницький піддав ризику саме свої взаємини з Москвою і Кримом на користь Швеції і Трансільванського князівства. Рішучість цієї політики гетьмана, звичайно, наростала разом з дедалі більшим бажанням Олексія Михайловича примиритися з поляками. Однак на широкий шлях, що в кінцевому підсумку привів Військо Запорозьке до участі у війні Ракоція з Польщею, гетьман ступив лише навесні 1656 р., заручаючись гарантіями шведського короля.

Поштовхом до українсько-трансільванських відносин навесні 1656 р. стали посольства о. Данила і Самуеля Грондського, які по черзі прибули до Чигирини від Карла X у березні 1656 р.⁶⁷. Не випадково гетьман відправляв їх зворотним шляхом через володіння Юрія Ракоція (куди вони прибули наступного місяця) – не лише з огляду на безпечний проїзд до шведського короля, як загалом говорилося, а й готуючи добрий ґрунт для приїзду до князя повноважних послів для переговорів про союзний договір. Факт, що Богдан Хмельницький цілком одноосібно, без участі трансільванського князя, вів переговори про військову лігу зі шведами, мав, згідно з розрахунками козаків, впливати на Ракоція під час вироблення умов майбутньої угоди. Ракоцій наполегливо закликав до цього, аж поки у квітні 1656 р. з Чигирини до Трансільванії не було відправлено Івана Брюховецького.

У Трансільванії козацький посол мав почати розмову про можливість укладення мирного договору між обома країнами “[...] на основі письмової і вже наміченої угоди”, – як писалося в листі Богдана Хмельницького до

⁶⁴ Загальну характеристику цих відносин у перші місяці 1656 р. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1179–1183.

⁶⁵ Див., напр.: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 175–176.

⁶⁶ *Горобець В.* Еліта козацької України... – С. 127–128.

⁶⁷ *Федорук Я.* Два листи Данила Афінського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році. – С. 489.

Ракоція від 10 (20) квітня 1656 р.⁶⁸. Для вироблення умов договору посол повинен був говорити про відправлення до Чигирин повноважного посольства від князя. Не пройшла ця місія повз увагу польських дипломатів, які виявили до неї особливе зацікавлення, – у Фейсварі Брюховецький, а також о. Данило і Самуель Грондський, які чекали на безпечність шляхів до шведського короля, перетнулися з польським послом Миколаєм Пражмовським, який прибув до трансільванської столиці 6 травня н. ст.

Урешті Івана Брюховецького було відправлено додому разом з трансільванськими послами Юрієм Рацом та Даніелем Тевішем, що їхали до московського царя. Невдовзі після укладення інструкції 12 (22) червня вони виїхали разом з козацьким послом до Чигирин, звідки мали рушити далі до табору Олексія Михайловича (про це див. далі).

У цей час Ян Казимир, який перебував у Львові, призначив своїх комісарів для переговорів з Богданом Хмельницьким для укладення миру проти Швеції на основі українсько-татарських домовленостей під Озерною від листопада минулого року. Отож, розуміючи ворожі наміри козаків проти Речі Посполитої, польський посол у Трансільванії скористався своєю зустріччю з Брюховецьким і просив Ракоція виступити посередником між Україною і Річчю Посполитою⁶⁹. І прохання це знайшло відгомін у трансільванських політиків, які, наслідуючи практику минулого року й приховуючи перед Яном Казимиром переговори з Україною, відправляли послів до Богдана Хмельницького під приводом посередницьких пропозицій для замирення з поляками. Саме у цей час у червневій інструкції повноважному послу до Чигирин Францові Шебеші говорилося про такі пропозиції посередництва. На той час вони цілком уже втратили свою актуальність і мали лише формальне значення⁷⁰. 3 червня н. ст. 1656 р. трансільванський князь звертався до нього у справі цього призначення, наголошуючи на винятковій важливості цієї місії⁷¹. Повноважну інструкцію йому було вироблено 20 червня н. ст., яка протягом наступного часу доповнювалася додатковими інструкціями й листами.

Шебеші прибув до Чигирин й уже 20 липня н. ст. 1656 р. мав аудієнцію у Богдана Хмельницького⁷². Під час цих переговорів з'явилися перші тертя в українсько-трансільванських домовленостях, які стосувалися процедури присяги. Ракоцій вимагав підписів під присягою від гетьмана і старшини, завіряючи натомість документ лише своєю рукою як самовладний правитель. Україна, своєю чергою, не погоджувалася на такі вимоги, вимагаючи, щоб і з трансільванського боку всі дорадники князя також присягали на вірність новому союзові. Для прийняття присяги від трансільванців з боку козаків призначалися осавул Іван Ковалевський і писар Іван Груша, інструкцію яким було видано 29 липня (8 серпня) 1656 р.⁷³. У цей самий час вони вирушили до Юрія II Ракоція разом із Шебеші.

⁶⁸ ДБХ. – Док. 366.

⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1189.

⁷⁰ Там само. – С. 1299.

⁷¹ Переклад з угорської цього листа див.: Там само. – С. 1189 (прим. 3).

⁷² Ітінерарій Шебеші, його переговори і документи посольства див.: Там само. – С. 1300–1303; ДБХ. – Док. 388, 392. – С. 511, 516.

⁷³ ДБХ. – Док. 398. – С. 524–526.

Непорозуміння з присягою, що виникли під час цих переговорів, дають дуже добру картину для ілюстрації атмосфери взаємної недовіри між двома новими союзниками. Це була та маленька тріщина, яка через півроку під час спільної кампанії трансільванських військ з козаками Антона Ждановича у Речі Посполитій призведе до глибокої кризи у відносинах між союзниками. Навчений гірким досвідом свого підданства Москві, коли бояри у Переяславі відмовилися скласти присягу від імені царя, гетьман у цьому разі категорично не хотів поступатися. До того ж сам Ракоцій був османським васалом і у взаєминах з Україною, на думку гетьмана, не міг претендувати на якесь політичне верховенство. Трансільванський же князь, натхненний ідеєю здобути польську корону, а рґіогі не хотів дивитися на козаків як на рівноправних союзників, претендуючи на ті самі землі при поділі Речі Посполитої, які мав намір здобути також і гетьман. Ці, на перший погляд, незначні розбіжності, що від самого початку переговорів виникли в українсько-трансільванських відносинах, з плином часу набрали дедалі більших обертів, не давали можливості злагоджено вести війну і через це в недалекому майбутньому стали однією з головних причин поразки цілої кампанії Юрія Ракоція у Речі Посполитій.

Великим питанням для формування спільних планів у політиці Трансільванського князівства та України була позиція Москви. У зв'язку з цим можна цілком погодитися з твердженням російських істориків про те, що від позиції Олексія Михайловича залежало, наскільки успішно мало розвиватися формування антипольської коаліції. Розірвавши остаточно мирні взаємини зі шведським королем, у травні 1656 р. цар оголосив війну Швеції й намітив шлях на укладення перемир'я з Яном Казимиром. І цей факт вирішально вплинув на розклад політичних сил у Центрально-Східній Європі.

Не без участі Богдана Хмельницького і під впливом Стефана Георгіци, який відправив до Олексія Михайловича своє посольство на чолі з митрополитом Гедеоном і боярином логофетом Григорієм Нянулом про підданство Молдавії⁷⁴, трансільванський князь також звертав погляди на взаємини з Москвою. Ракоцій добре усвідомлював, яку велику роль у його планах щодо польської корони мала відігравати позиція Олексія Михайловича після оголошення Москвою війни Швеції. У червні 1656 р. готувалося його посольство до табору царя, яке мало відправлятися через Чигирин за підтримки і з рекомендаціями українського гетьмана. Посольство це виїжджало з Трансільванії разом з українськими гінцями Іваном Брюховецьким з товаришами, які поверталися до Чигирина зі своєї місії до Ракоція⁷⁵.

Інструкція Юрієві Рацу та Данієлеві Тевішу була видана князем 12 червня н. ст. 1656 р. у Радноті⁷⁶. У ній, зокрема, говорилося, що це посольство не

⁷⁴ Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия: Конец XIV – начало XIX в. – С. 237–238. Про молдавські документи цього посольства і впливи православних церковних ієрархів на рішення царя докладніше див.: Ченцова В. Г. Подлинник письма молдавских послов 1656 года и его создатели // Человек в пространстве и времени культуры: Сб. ст. по материалам Всероссийской науч. конф. с междунар. участием “Человек и мир человека”. – Барнаул; Рубцовск, 2008. – С. 401–409.

⁷⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1190.

⁷⁶ Там само. – С. 1190 (прим. 4); Хаванова О. В. Трансільванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.: [Сб. док.] – М., 2007. – Док. 7. – С. 345–347.

мало статусу великого й надзвичайного. Однак, якби Олексій Михайлович запитав, чи князь збирається відправити інше посольство до нього, послі мали повідомити, що найближчим часом нових дипломатичних місій не готується. Загалом же Рац повинен був вивідати головні плани московського царя. “Якщо спитають, чи хочемо їм служити військом, спитайте й ви їх: проти кого? [...] навіть у таких далеких краях добрих відомостей немає про те, чи бажає його величність і далі воювати проти кого-небудь, проти кого і з ким тоді дружить [...]”, – писалося, зокрема, у 10-му пункті інструкції.

Усе це засвідчує, що головним завданням цього посольства було лише розвідати ґрунт, на якому стоїть московська політика, а саме: чи можна її використати у планах проти Яна Казимира. Головний натхненник цієї дипломатичної місії – український гетьман, до якого Рац віз окремі листи від Ракоція⁷⁷, повинен був додати свої корективи у це посольство. Адже напередодні підготовки московсько-польської Віленської комісії Богдан Хмельницький намагався всіма способами переконати царя не укладати миру з Яном Казимиром. У зв’язку з цим у червні й липні 1656 р., коли підготовка до з’їзду була на завершальній стадії, гетьман відправляв часті посольства до московського табору⁷⁸. За розрахунками гетьмана трансільванське посольство до Москви з планами організації походу Ракоція проти Речі Посполитої мало бути додатковим аргументом у цих стараннях української дипломатії продовжувати війну з польським королем і укласти мир зі шведським.

Після приїзду трансільванських послів до Чигирини 5 (15) липня 1656 р. Богдан Хмельницький відправляв з Рацом свої листи до Олексія Михайловича. Він також зв’язувався з московськими воєводами, яким повідомляв про підступи коронного уряду, і готував своє посольство на чолі з Романом Гапоненком на Віленську комісію⁷⁹.

Отож відносини Трансільванії з Москвою були тісно пов’язані з українськими планами щодо організації антипольської коаліції, куди, за цим проектом, мала увійти також і Росія. 4 (14) серпня Рац прибув до табору царя під час його походу до Риги й отримав аудієнцію з докорами за неповні царські титули в листі від Ракоція⁸⁰. Свого посла до Трансільванії, Григорія Волкова, Олексій Михайлович відправив лише через два місяці 2 (12) жовтня в умовах, коли князь, укладаючи союзи з козаками і шведами, проводив останні дипломатичні приготування для вторгнення до Корони Польської⁸¹.

У той період Московська держава перебувала у скрутному становищі. Облога Риги тривала без успіху, і за кілька днів після відправлення цього посольства, 5 (15) жовтня, Олексій Михайлович відступив з-під мурів міста. До того ж переговори з польсько-литовськими послами під Вільном ніяк не виходили на завершальну стадію і можливість укладення договору з Річчю

⁷⁷ Згадку про них див.: ДБХ. – Док. 385 (Хмельницький до Ракоція, 6 (16) липня 1656 р.).

⁷⁸ Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 317.

⁷⁹ ДБХ. – Док. 385, 388, 394. – С. 507, 510–512, 518–520; Хаванова О. В. Трансільванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины... – Док. 8. – С. 347; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 443 і далі.

⁸⁰ Жерела. – Т. XII. – Док. 493. – С. 400; Хаванова О. В. Трансільванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины... – Док. 14. – С. 352.

⁸¹ Хаванова О. В. Трансільванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины... – Док. 13, 14. – С. 351–353 (грамота царя і наказ послові).

Посполитою на той час не була ще остаточною. Передчуваючи, що Богдан Хмельницький готується до походу проти Речі Посполитої в союзі з Юрієм Ракоцієм, Олексій Михайлович ставив за головне завдання цього посольства стримати князя від походу і відмовити його від претензій на польську корону. У наказі Волкову цар писав про це дипломатично, накладаючи відносини з Трансільванським князівством восени 1656 р. на попередню політику князя, коли останній допомагав Речі Посполитій проти України. “І щоб він [Ракоцій] і надалі для його царської величності Війська Запорозького з гетьманом Богданом Хмельницьким знову підтримував дружбу й зв’язки... і проти великого государя нашого... ратних людей польському королеві та кримському ханові ратними своїми людьми і грошима, і порохами, і іншою ніякою зброєю, військовими і хлібними запасами ніякої допомоги не давав”, – писалося в цьому документі⁸². За станом на жовтень 1656 р. було цілком зрозуміло, що Ракоцій не збирався підтримувати Яна Казимира своїми військами, проте мовою дипломатії це місце інструкції означало, що цар закликає Ракоція триматися політичного союзу не лише з Україною, а й із Росією. Ця думка наказу підкріплювалася дальшою вимогою царя, аби Ракоцій не надавав жодних військ та іншої підтримки шведському королеві, у якого Олексій Михайлович відібрав багато міст у Лівонії.

У січні 1657 р., зустрівши Юрія Ракоція уже в поході до Корони, Волков додавав до цих аргументів, що за Віленським договором російського царя було обрано польським королем, тож усі заходи князя здобути корону збройним шляхом повинні бути облишені⁸³. Однак у тих політичних умовах подібні аргументи московського посла не могли спинити князя від походу й нової війни, що вже почалася.

У передчутті великих змін у політиці весняно-осінні 1656 р. переговори Ракоція з Річчю Посполитою та Москвою контрастно відрізнялися за своїм напрямом від тогочасних його взаємин зі Швецією або Україною. Це зацікавлення трансільванського князя Швецією та Україною, яке він, однак, всіляко приховував від коронного уряду, можна вважати основною характерною рисою його політики у 1656 р. – приблизно до початку його переговорів з Карлом X Густавом наприкінці серпня і укладення союзу з Богданом Хмельницьким у вересні й жовтні.

До Трансільванії вирушили шведські послани Готтард Веллінг і Генріх-Целестін Штернбах. Метою їхнього посольства, як писалося в інструкції, виданій Карлом Густавом 8 (18) травня 1656 р., було домовитися про військову лігу між Швецією, Трансільванією та їхніми союзниками про переділ Речі Посполитої. Додаткові документи, надіслані до інструкції 2 (12) серпня, наказували послам розвідати про зв’язки трансільванського князя з Богданом Хмельницьким⁸⁴.

Приблизно у цей самий час, у середині липня н. ст. 1656 р., трансільванський посол офіційно порушив у таборі Карла X Густава питання про обрання Ракоція польським королем. Не бажаючи ускладнювати відносини з

⁸² Там само. – Док. 14. – С. 353.

⁸³ *Гебеу Ш.* Трансільванско-русские отношения XVII в. – С. 41.

⁸⁴ *Wibling Carl.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – S. 17–20; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 129–130; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1304–1306.

Трансільванією, король відправляв додаткові інструкції своїм послам, які не повинні були відмовитися від цієї умови у разі, якби князь порушив цю тему на переговорах про союз зі Швецією⁸⁵.

Добравшись до Юрія II Ракоція 17 серпня н. ст. після довгої подорожі, послі розпочали вирішальні для тогочасних шведсько-трансільванських відносин переговори⁸⁶. Основні пріоритети трансільванської політики, що подавалися Ракоцієм перед Веллінгом і Штернбахом, можна узагальнено викласти у трьох головних частинах. По-перше, Ракоцій претендував на територіальні володіння після переділу Речі Посполитої – на Галичину, частину Поділля та інші землі. По-друге, князь вимагав гарантій від шведського короля, що у разі нападу на Трансільванське князівство османсько-татарських військ Карл Густав не покине його й відправить військову допомогу, незважаючи на свою війну з Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем. І, врешті, по-третє, трансільванський князь вимагав закріпити за собою титул польського короля. У цьому, щоправда, були деякі розходження зі шведськими планами, однак Ракоцій не думав поступитися цим пунктом – наріжним каменем його політики.

Обоє – і шведський король, і трансільванський князь, – були вкрай зацікавлені, щоб для здійснення цих намірів залучити на свій бік українських козаків, від'єднавши їх від московського царя. Через це Веллінг віз також листа від шведського короля до українського гетьмана про дружбу – листа, якого Ракоцій мав переслати в Україну⁸⁷. Усе це, як бачимо, було взаємопов'язано між собою й укладалося в чіткій послідовності: саме у цей час, коли Веллінг і Штернбах прибули до Ракоція, до Трансільванії повертався з Чигирини Франц Шебеші разом з українськими послами Іваном Ковалевським та Іваном Грушею.

Настав один з найвідповідальніших моментів в історії українсько-трансільванських відносин в епоху Хмельниччини, коли після довгої мовчанки українська політика визначилася з організацією нового військового походу проти Яна Казимира. Переговори між Москвою і Річчю Посполитою під Вільном лише додавали українському гетьманові додаткових аргументів для пошуку нових союзників проти польського короля. Не виключено також, що за допомогою цього союзу гетьман, крім військових планів проти Речі Посполитої, думав поновити старі проекти щодо відновлення на молдавському господарстві Василя Лупула. Відомо, зокрема, що на підтримку цих проектів виступав, крім гетьмана, також і кримський хан, який часто писав до султана у цій справі⁸⁸.

Переговори українських послів у Фейерварі, куди вони прибули 1 вересня н. ст. 1656 р., завершилися через декілька днів укладенням відомого

⁸⁵ *Гебеу Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества... – С. 90–91.

⁸⁶ Про хід цих переговорів див.: *Wibling Carl.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – S. 17–25; *Гебеу Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества... – С. 92–94.

⁸⁷ ДБХ. – Док. 406 (гетьман дякує князеві за цей лист, 7 (17) вересня 1656 р.).

⁸⁸ Жерела. – Т. XII. – Док. 510. – С. 427; *Чухліб Т.* Український гетьманат – Трансільванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.) // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення: Матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). – К., 2006. – С. 169.

українсько-трансільванського договору від 7 вересня н. ст.⁸⁹. Офіційними документами, з якими посольство було відправлене назад до Чигирина, стали присяжний запис Юрія Ракоція, договірний лист за підписом князя, а також ще одне посвідчення його дорадників, де говорилося, що цей договір укладався за їхньою згодою⁹⁰. До Ковалевського і Груші було приставлено трансільванського посла Ласла Уйлакі, який мав зі свого боку прийняти від імені Ракоція присягу у гетьмана та козацької старшини.

Відомості про присягу козаків трансільванському князеві швидко поширювалися у Речі Посполитій і доходили до Яна Казимира найчастіше з Молдавії. Ще 18 серпня н. ст., напередодні приїзду українського посольства разом з Францом Шебеші до Фейєрвара, польський король писав під Вільно до своїх послів на переговорах з Росією, що Хмельницький і Ракоцій готують взаємну присягу. До того ж Ян Казимир застерігав, що за допомогою трансільванського князя український гетьман підтримує взаємини зі шведським королем, і видавав наказ, аби комісари донесли цю відомість до московських послів. У цій інформації польського короля відчуваються новини про зустріч у Фейєрварі Шумовського з о. Данилом і Самуелем Грондським, які поверталися з Чигирина до Карла X. “А хто знає, – писав Ян Казимир, – чи шведський король, порозумівшись через Ракоція з Хмельницьким, не думає про диверсію і вторгнення в державу його царської величності”⁹¹.

З боку ж Ракоція, неприхильність Москви і Порти, а особливо Кримського ханства, що відчувалася у Трансільванії під час підготовки війни з Річчю Посполитою, до певної міри можна було протиставити укладенням союзів з Богданом Хмельницьким та невдовзі – зі шведським королем. До того ж до цієї коаліції, як розраховував трансільванський князь, волею чи неволею повинні були приєднатися Молдавія і Валахія – придунайські країни, на які його впливи мали визначальне значення у підготовці кампанії проти Яна Казимира.

Нові перспективи, що виникали в українській політиці восени 1656 р. у зв'язку з переговорами з Юрієм II Ракоцієм, повинні були викликати великі обговорення при гетьманському уряді. 2 (12) жовтня у Чигирині відбулася рада, приводом до скликання якої було повернення українського посольства Івана Ковалевського та Івана Груші з Трансільванії разом з послом від Юрія Ракоція Ласлом Уйлакі. Саме напередодні скликання ради, 1 (11) жовтня, Уйлакі вручив Богданові Хмельницькому листи від трансільванського князя⁹². Чимало відомостей про цю подію дізнаємося з відписки київського воєводи Андрія Бутурліна цареві від листопада 1656 р. На цій раді Богдан Хмель-

⁸⁹ *Хаванова О. В.* Трансільванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины... – Док. 12. – С. 349–350. У літературі див., зокр.: *Wibling Carl.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – S. 25; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1304–1309; *Гурбик А.* Україна і Трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна – Угорщина: Спільне минуле та сьогодення. – С. 137–138.

⁹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1307–1309.

⁹¹ БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 189; Од. зб. 386/IV. – Арк. 35; ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1317–1318. Див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1241–1242.

⁹² Трансільванську реляцію з Чигирина від 11–19 жовтня н. ст. 1656 р. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1309–1311.

Трансільванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною...

ницький оголосив про збір війська для близької кампанії⁹³. Обговорення старшини, під час яких порушувалося й питання українського посольства на Віленській комісії, тривали тиждень, поки 8 (18) жовтня не присягли на підтвердження договору, укладеного у вересні у Трансільванії⁹⁴. Великий литовський гетьман Павло Сапіга отримав цю інформацію від литовського ротмістра, який того самого дня, 18 жовтня 1656 р., перебував у Чигирині; “[...] і при тому ротмістрі з причини присяги [трансільванському князеві] була стрільба з гармати”, – свідчив Сапіга перед московським гінцем від віленського воєводи Михайла Шаховського, який 9 (19) листопада давав у Вільні звіт про свою поїздку⁹⁵.

В українській історіографії нерідко можна натрапити на твердження, що Богдан Хмельницький шукав союзників проти Яна Казимира, намагаючись водночас не розривати остаточно взаємин з Олексієм Михайловичем. Історики пояснюють це, зокрема, й тим, що непевність українсько-трансільванських переговорів, де питання кордонів після поділу Корони Польської відкладалося до кращих часів, зверхність Ракоція під час укладення союзу та інші негативні тенденції не давали гетьманові остаточно відвернутися від Москви⁹⁶. Однак можна, мабуть, також і припустити, що десь у глибинних закарпелках української політики жевріла якась надія, що ця нова війна України з Річчю Посполитою стане приводом для московського царя покинути-таки свої наміри примиритися з Річчю Посполитою й повернути свою армію проти Яна Казимира. Відправку корпусу на чолі з Антоном Ждановичем до Польщі, наприклад, Хмельницький пояснював перед московським урядом провокативними зачіпками коронної армії на українсько-польському пограниччі, а самим виступом козацьких полків гетьман кидав заклик Олексію Михайловичу приєднатися до цієї акції⁹⁷. Як свідчив сам Жданович у Москві у серпні 1657 р., головною причиною його походу проти Яна Казимира було укладення мирного договору між Росією і Річчю Посполитою під Вільном⁹⁸.

Дипломатичні приготування до нової війни з Яном Казимиром завершилися у Центрально-Східній Європі договором, укладеним між Швецією і

⁹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1861. – Т. III. – Док. 367. – С. 551–552.

⁹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1310; Литинський В. Україна на переломі 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С. 36–37; Мицик Ю., о. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С. 101.

⁹⁵ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стовп. 1656 р. – Спр. 42. – Арк. 2–3; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 503.

⁹⁶ Див., напр.: Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 207, 209.

⁹⁷ ДБХ. – Док. 423. – С. 554 (лист до царя від 9 (19) січня 1657 р., відправлений з Ларіоном Лопухіним); Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – Док. 46. – С. 393, 395; В[олуев] Д. Родословная роспись рода Кикиных. Грамоты и указы. Воеводе И. Ф. и стольнику В. П. Кикиным // Синбирский сборник. Часть историческая. – М., 1844. – Т. 30. – [Ч. II.] – Док. 19. – С. 51. Див. також грамоту Олексія Михайловича до польського короля від 18 (28) липня 1657 р.: БЧ. – Од. зб. 2104/III. – Арк. 27.

⁹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1315–1316; Буцинський П. О Богдане Хмельницком. – Х., 1882. – С. 215; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 504–505.

Трансільванським князівством 6 грудня н. ст. 1656 р. у Радноті⁹⁹. Цей договір, хоч і не був ратифікований Карлом X Густавом, проте довершував плани поділу Речі Посполитої між Швецією, Трансільванським князівством, Україною, Бранденбургом-Пруссією і Литвою. Для Юрія II Ракоція застерігалось право на польську корону. Богдан Хмельницький не був учасником цих переговорів, оскільки проблема українсько-шведських відносин не була на той час ще вирішеною. Готгард Веллінг, який разом зі Штернбахом підписував Раднотський договір з боку Швеції, лише після цього вирушав до Чигирина. Отож за кулісами Раднотського договору передбачалося, що територіальні питання України Карл X Густав вирішуватиме на дальших переговорах з Хмельницьким (посольства кінця 1656 – середини 1657 рр. спершу Веллінга, а після його невдачі – Густава Лілієнкрони).

31 грудня 1656 р. Юрій II Ракоцій видав маніфест про початок наступу на Корону Польську, в якому закликав польську шляхту визнати його зверхність. Через декілька днів його війська перейшли кордон і за підтримки шведських та бранденбурзьких регіментів з'єдналися з українськими полками Антона Ждановича у новій війні проти Речі Посполитої.

* * *

У польській історичній науці цей дипломатичний акт іноді оцінюється настільки значуще, що його вважають кульмінаційним пунктом розвитку всіх військово-політичних подій у Речі Посполитій, починаючи з 1648 р.¹⁰⁰ Не заперечуючи, звичайно, проти великого значення цього договору для розвитку тогочасної міжнародної політики, подібні оцінки, однак, слід сприймати як такі, що мають певну частку перебільшення. Якщо ж говорити про саму Трансільванію, то кампанія 1657 р., безперечно, була однією з найважливіших віх у її історії раннього Нового часу¹⁰¹. Результатом дипломатичних та військових прорахунків Юрія II Ракоція було велике ослаблення князівства, розорення його земель і людських ресурсів, зменшення впливів у міжнародних відносинах придунайського регіону. Ставши на шлях збройної підготовки до виступу проти Речі Посполитої наприкінці 1654 р., князь не звертав з нього до самого вторгнення до Корони Польської. Цей шлях мав його перспективами здобути королівські титули й нові землі. Тогочасні міжнародні відносини лише сприяли йому у здійсненні таких планів. Розвиток військових дій у Речі Посполитій, непевність українсько-російських відносин у зв'язку з підготовкою договору між Олексієм Михайловичем та Яном Казимиром у Вільні, укладення бранденбурзько-шведського союзу у 1656 р. та інші фактори лише зміцнювали його переконання у необхідності розпочати вторгнення до Корони.

⁹⁹ Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 131–133. Аналіз переговорів від середини серпня до початку грудня 1656 р. див.: Гебеу Ш. Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества... – С. 92–98. Докладний аналіз пунктів договору: Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. – P. 222–225.

¹⁰⁰ Stangreiciuk M. Traktat w Radnot (6 grudnia 1656) jako pierwsza próba rozbioru ziem Rzeczypospolitej: przyczyny, realizacja // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej obojga narodów ze Szwecją w XVII wieku. – S. 216.

¹⁰¹ Медведева К. Т. Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. – С. 194.

Трансільванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною...

У 1656 р. Трансільванське князівство було тією країною, за впливи над якою вели дипломатичну боротьбу Швеція та Річ Посполита. Пропозиція від Яна Казимира отримати польську корону за життя пануючого короля дедалі менше захоплювала Юрія II Ракоція. Як і імператор Фердинанд III, він розумів, що частими посольствами до Трансільванії Ян Казимир намагався вплинути на австрійських Габсбургів, на їхню рішучість підтримати Річ Посполиту австрійським військом.

Результати цього протистояння значною мірою залежали від позиції України. Для Швеції і Трансільванії ключовим питанням у цьому напрямку було те, чи Віленська угода, укладена між Москвою і Річчю Посполитою 3 листопада 1656 р., стане приводом для Богдана Хмельницького приєднатися до шведсько-трансільванського союзу, укладення якого назрівало. Договір між Україною і Трансільванією від вересня – жовтня 1656 р., а потім і Раднотська угода між Швецією, Трансільванією, Бранденбургом-Пруссією і прошведською частиною Великого князівства Литовського завершили дипломатичні приготування Юрія II Ракоція до нової війни за польську корону.

Ярослав Федорук (Київ). Трансільванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною, Швецією та Річчю Посполитою.

У статті розглядаються дипломатичні приготування трансільванського князя Юрія II Ракоція для військової кампанії проти Речі Посполитої у 1657 р. Автор поділяє думки Ніколае Йорги, Лева Заборовського та інших дослідників, які твердили, що наприкінці 1654 р. князь мав стійкі ідеї стосовно здобуття польської корони. Проте у той час він шукав можливостей отримати цю корону за допомогою прихильних до Трансільванії кіл у польсько-литовському уряді, на чолі яких перебував великий коронний маршалок Юрій Любомирський.

Вторгнення шведського короля Карла X Густава до Речі Посполитої у липні 1655 р. кардинально вплинуло на міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі. Протягом кількох місяців польсько-литовська армія зазнала значних поразок. Польський король Ян Казимир змушений був тікати з Польщі до Священної Римської імперії, до Сілезії. У той час польсько-литовський уряд намагався знайти військову підтримку європейських правителів, пропонуючи одному з них польську корону *vivente rege* (себто за життя пануючого короля). Юрій II Ракоцій був одним із тих, кому Ян Казимир пропонував отримати корону. Однак князь не вважав, що він зможе стати королем Речі Посполитої у такий спосіб. З початку 1656 р. він наполегливо розвивав ідею щодо вторгнення до Корони Польської й через це підтримував тісні дипломатичні стосунки з Україною і Швецією. У вересні – жовтні 1656 р. він уклав договір з українським гетьманом Богданом Хмельницьким, а 6 грудня – зі шведським королем Карлом X Густавом. У результаті цих акцій Юрій II Ракоцій завершив дипломатичні приготування для війни з Яном Казимиром. У січні 1657 р. його армія перетнула кордон Корони Польської і невдовзі об'єдналася зі шведськими, українськими, бранденбурзькими та іншими військами у новій кампанії.

Ключові слова: посол, дипломатія, Трансільванія, міжнародні відносини, Богдан Хмельницький, Карл X Густав, Росія, договір, польська корона.

Ярослав Федорук (Київ). Трансільванское княжество в 1656 году: выбор политики между Украиной, Швецией и Речью Посполитой.

В статье рассматриваются дипломатические приготовления трансильванского князя Юрия II Ракоци для военной кампании против Речи Посполитой в 1657 г. Автор разделяет мнение Николае Йорги, Льва Заборовского и других исследователей, которые утверждали, что в конце 1654 г. у князя были твердые идеи относительно польской

короны. Однако в то время он искал возможностей получить эту корону с помощью благосклонных к Трансильвании кругов в польско-литовском правительстве, во главе которых находился великий коронный маршалок Юрий Любомирский.

Вторжение шведского короля Карла X Густава в Речь Посполитую в июле 1655 г. кардинально повлияло на международные отношения в Центрально-Восточной Европе. В течение нескольких месяцев польско-литовская армия потерпела крупные поражения. Польский король Ян Казимир вынужден был бежать из Польши в Священную Римскую империю, в Силезию. В то время польско-литовское правительство пыталось найти военную поддержку европейских правителей, предлагая одному из них польскую корону *vivente rege* (то есть при жизни господствующего короля). Юрий II Ракоци был одним из тех, кому Ян Казимир предлагал получить корону. Однако князь не считал, что он сможет стать королем Речи Посполитой таким способом. С начала 1656 г. он настойчиво развивал идею вторжения в Корону Польскую и поэтому поддерживал тесные дипломатические отношения с Украиной и Швецией. В сентябре – октябре 1656 г. он заключил договор с украинским гетманом Богданом Хмельницким, а 6 декабря – со шведским королем Карлом X Густавом. В результате этих акций Юрий II Ракоци завершил дипломатические приготовления для войны с Яном Казимиром. В январе 1657 г. его армия пересекла границу Короны Польской и вскоре объединилась со шведскими, украинскими, бранденбургскими и другими войсками в новой кампании.

Ключевые слова: посол, дипломатия, Трансильвания, международные отношения, Богдан Хмельницкий, Карл X Густав, Россия, договор, польская корона.

Yaroslav Fedoruk (Kyiv). **The Principality of Transylvania in 1656: Forming a Policy Choice between Ukraine, Sweden, and the Polish-Lithuanian Commonwealth.**

The article investigates diplomatic preparations of Prince György Rákóczi II of Transylvania for his military campaign in the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1657. The author supports the contentions of Nicolae Iorga, Lev Zaborovskii, and other scholars who have advocated that already in late 1654 the prince had developed ideas to obtain the Polish crown. At that time he looked for possibilities to get it with the help of pro-Transylvanian circles in the Polish-Lithuanian government that was led by grand marshal Jerzy Lubomirski.

The invasion of the Commonwealth in July 1655 by King Charles X Gustavus of Sweden completely changed the international situation in East Central Europe. The Polish-Lithuanian army was defeated after a couple of months of fighting and John Casimir of Poland then intended to move from his country to Silesia in the Holy Roman Empire. At that time the Polish-Lithuanian government tried to find military support among the European powers by offering them the crown of Poland *vivente rege* (i. e., while the ruling Polish king was still alive). György Rákóczi II of Transylvania was one of the rulers to whom John Casimir offered his crown. The prince, however, did not believe that it was possible to become a king of the Commonwealth in such a way. From early 1656 he persistently developed an idea to invade the Crown lands of Poland and maintained, therefore, close diplomatic relations with Ukraine and Sweden. In September and October of that year he signed a treaty with the Ukrainian hetman Bohdan Khmelnytsky and on 6 December with the Swedish king Charles X Gustavus. With the finalization of these agreements, György Rákóczi II completed his diplomatic preparations to start a war with John Casimir. In January 1657 his army crossed the border into the territory of the Polish Commonwealth and united soon after with Swedish, Ukrainian, Brandenbugian troops and their Lithuanian allies in a new military campaign.

Key words: envoy, diplomacy, Transylvania, international relations, Bohdan Khmelnytsky, Charles X Gustav, Muscovy, treaty, Polish crown.